

ІСТОРІЯ

В ШКОЛІ

КІЇВ
1999

№12

грудень

1999

Науково-методичний
журнал для вчителів

Троїцький
собор XVIII ст.
у Новомосковську
на Дніпропетровщині

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 12'99

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідectво про державну реєстрацію — серія КВ №1376.

Засновник і видавець: Видавництво «Етносфера» 03035 м. Київ, а/с 59,
т. (044) 276-88-29.

Виданню часопису сприяють:

Інститут історії України НАН України,
Інститут педагогіки АПН України,
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова,
Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів,
Творча спілка вчителів України,
Міжетнічна педагогічна асоціація України.

Редакційна колегія:

Володимир Абаїмов
Роман Арцишевський (Луцьк)
Юрій Войцеховський (шеф-редактор)
Дмитрій Злепко (Мюнхен)
Людмила Калініна
Борис Кобзар
Омелян Коваль (Брюссель)
Фелікс Левітас
Микола Литвин (Львів)

Ольга Малій
Петро Папченко
Павло Полянський
Олександр Реєнт
Владислав Анжеж Серчик (Варшава)
Володимир Сотніченко
Геннадій Стрельський
Людмила Томілович (редактор)
Федір Турченко (Запоріжжя)
Рафаель Шамелашвілі
Галина Швидько (Дніпропетровськ)

© «Історія в школі» 1999

Зміст

Університет знань	
Юрій Войцеховський. Журнал «Історія в школі»: три роки випробування.....	2
Борис Мельниченко. Програма громадянської освіти у демократичному суспільстві: приклад Польщі.....	4
Анатолій Подольський. Доба Директорії УР (1918—1920 рр.) і єврейський чинник у підручниках України та Ізраїлю: до постановки проблеми.....	8
Геннадій Стрельський. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). * Біографічний словник (Я).....	15
Педагогічний колегіум	
Світлана Бартошко. Від Михайла Драгоманова до «Драгоманівки».....	16
Творча майстерня	
Володимир Комаров. Економічна освіта дев'ятикласників на уроках вітчизняної історії кінця XIX — початку XX ст.....	18
Олег Охредько. Вивчення історичної хронології на уроках Стародавнього світу за допомогою дидактичних ігор.....	21
Біля класної дошки	
Таїсія Тесленко. Нетрадиційні уроки в процесі навчання історії. (Тема: «СРСР. Відновлені та нові незалежні держави», 11 кл.).....	25
Людмила Ланчуковська. Історія України: завдання, запитання, тести та дидактичні матеріали. Тема: Україна в добу національно-визвольної війни та гетьманщини (сер. XVII — кінець XVIII ст.).....	26
Дмитро Сверенюк. Повторювально-узагальнюючий урок з тем «Галицько-Волинської держави», «Українські землі в складі Великого князівства Литовського» (7 кл.).....	30
Микола Александра, Ольга Бардаш, Оксана Хоменко. Гуманістичні ідеї у комедіях Арістофана. (Методичні поради учителю історії).....	35
Кабінет історії	
Юлія Багаліка. Історіософія в творчості Лесі Українки (на матеріалах творів з біблійної тематики).....	38
Кабінет правознавства	
Ігор Коляда. Теми: «Право», «Право, мораль, культура».....	40
Краєзнавчий музей	
Олександр Кучеренко. Волинь в історичних дослідженнях В.Ф. Домбровського (1810—1845).....	42

8(2) 8VZ

Мовра майстерня

Володимир КОМАРОВ,
доктор педагогічних наук, Криворізький
державний педагогічний університет

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Цією статтею автор має намір продовжити висвітлювати накопичений досвід економічної освіти школярів на уроках вітчизняної історії. До певної міри цей досвід вже знайшов відображення на сторінках журналу «Історія в школі» (1998. — № 1; № 10; 1999. — № 6, 7).

Обраний для даної статті період вітчизняної історії характеризувався тим, що, з одного боку, в тогочасній Україні існувала найпередовіша промисловість, а з іншого — в сільському господарстві збереглися величезні феодальні пережитки, які залишилися після реформи 1861 р. Звідси випливає той незаперечний факт, що саме аграрне питання було стрижнем не тільки економічного розвитку України, а й всіх соціальних, політичних і навіть культурних явищ. Тобто, саме в цей час відбувався швидкий розвиток промисловості, який характеризувався прискореними темпами виробництва в межах великих підприємств, що зрештою вело до утворення монополій. А це, в свою чергу, вимагало швидких темпів розширення, насамперед, внутрішнього ринку. Разом з тим, феодальні перепони в сільському господарстві створювали нездоланні бар'єри для збуту промислової продукції. Таким чином, обраний період вітчизняної історії характеризувався надзвичайно гострою суперечкою між швидким розвитком капіталізму в промисловості, який переростав в стадію імперіалізму, та відносно відсталим сільським господарством. Кінець-кінцем ця суперечність набула характеру конфлікту і призвела до української національної демократичної ре-

волюції початку ХХ ст.

Оскільки аграрне питання в той час було наріжним каменем історичного розвитку України, то висвітлення конкретних шляхів економічної освіти дев'ятикласників почнемо саме з сільського господарства.

Так, вивчаючи становище українського села кінця ХІХ ст., ми пропонуємо учням такі пізнавальні завдання.

1. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. на одне поміщицьке господарство в Україні приходилося 334 десятини орної землі. На одне селянське бідняцьке господарство приходилося 3,7 десятин орної землі, на одне середняцьке — 7,2 десятини, а на одне заможне — 15,8. В той же час заможні господарства становили 20—25 відсотків від загальної кількості селянських господарств. Середняків було 30%. Решта ж були бідняками. Яке значення для розвитку тогочасного українського суспільства мало таке становище на селі? Якщо вам важко відповісти відразу, тоді пригадайте, як пов'язані між собою сільське господарство, промисловість та торгівля?

2. У 1877—1905 рр. дворянське землеволодіння в Україні поступово занепадало. Так, на Півдні України поміщики змушені були продати 3,2 млн. десятин орної землі. На Лівобережжі вони продали 1,7 млн. десятин, а на Правобережжі — лише 0,9 млн. десятин. Чим пояснити, що в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. дворянське землеволодіння в Україні занепадало? Чому найбільш швидко цей процес відбувався на Півдні України, а найбільш повільно — на Правобережжі?

3. Якщо вам вдалося розв'язати попередні завдання, тоді наступне не становитиме для вас істотних складнощів. Спробуйте на підставі наведених в таблиці даних про середні витрати на одне селянське господарство в Україні з'ясувати, до якої групи належали господарства, умовно позначені, як «а», «б», «в» і «г».

Групи господарств	На їжу (%)	На господарство (%)
«а»	55,89	13,87
«б»	47,87	32,02
«в»	44,86	35,17
«г»	28,10	61,29

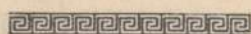
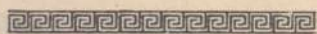
Розв'язуючи завдання 1, школярі вказують, що в кінці XIX — на початку XX ст. в українському селі майже половину селянських господарств склали бідняцькі господарства, які ледве зводили кінці з кінцями. В той же час заможні господарства становили доволі значний прошарок. Середняцьких господарств було порівняно мало. Вони склали лише приблизно третю частину від усієї кількості господарств.

Але основна маса орної землі все-таки була сконцентрована в руках поміщиків. Їх господарства були в середньому в 20 разів більші, ніж навіть господарства заможних селян. На цьому, як правило, подальший хід учнівських думок припинявся. Далі простої констатації наведених статистичних даних учні не просувалися. І це не дивно. Тут необхідно вказати на те, що на сучасному етапі розвитку методики навчання історії в загальноосвітній школі переважають репродуктивні та пояснювально-ілюстративні методи опанування навчальним матеріалом. А вони, як відомо, вимагають механічного викладу матеріалу вчителем на уроці та його простого повторення учнями. Навіть незначна перебудова навчального матеріалу у масовій шкільній практиці зустрічається не так вже й часто.

Спроби вчителя домогтися від учнів розуміння впливу саме такого розподілу орної землі в українському селі на розвиток тодішнього українського суспільства спочатку зазнають поразки. Тоді вчитель конкретизує завдання, вимагаючи від школярів роз'яснення впливу розподілу орної землі в сільському господарстві на розвиток промисловості. Така вимога ставить дев'ятикласників у дещо незвичайну ситуацію. В класі виникає пауза. Через деякий час школярі починають висувати найрізноманітніші припущення. В основному вони зводяться до того, що чим більшою

кількістю орної землі володів той чи інший землевласник, тим більше він був пов'язаний з ринковими відносинами, тим більше він мав можливостей купувати промислові товари як для власного споживання, так і для господарських потреб. Саме тут учителю слід загострити проблему, звернувшись до школярів з такими словами: «Виходячи з ваших міркувань, можна зробити висновок, що в кінці XIX — на початку XX ст. найбільш крупними покупцями промислових товарів були поміщики, бо вони володіли найбільшою кількістю орної землі. Саме вони були найтісніше пов'язані з ринковими відносинами і сприяли швидкому розвитку промисловості». Досвід автора статті свідчить, що ці слова вчителя приводять до того, що на уроці думки учнів поділяються на дві частини. Одні висловлюють цілковиту згоду зі словами вчителя. Інші заперечують її. Перша група дев'ятикласників доводить, що крупний землевласник має можливість продавати на ринку значну кількість сільськогосподарської продукції. Це пояснюється тим, що саме у великому господарстві впроваджуються технічні винаходи, які суттєво підвищують продуктивність праці. Друга група школярів вказує, що хоча поміщики і були крупними землевласниками, але вони вели господарство застарілими методами, мало впроваджували нову техніку. Це пояснюється тим, що після реформи 1861 р. збереглося дуже багато феодальних пережитків, наприклад, таких, як викупні платежі, відробітки, відрізки селянської землі і т. ін. Тому методи ведення господарства, які використовувалися поміщиками, були мало ефективними. Поміщики не витримували конкуренції з іншими сільгосптоваровиробниками, які змушені були господарювати більш ефективними капіталістичними способами.

Після цього вчитель пропонує учням розв'язати завдання 2. Ознайомившись з текстом завдання, школярі висловлюють думку про те, що воно доволі легке і може бути розв'язане за допомогою декількох найпростіших міркувань. Суть їх у тому, що в другій половині XIX ст. поміщицькі господарства не витримували конкуренції на ринку сільгосппродукції і розорялися. Їх власники змушені були продавати орні землі. Далі на пропозицію вчителя учні мають пояснити, чому процес занепаду поміщицького землеволодіння найшвидкіше йшов на Півдні України, а найповільніше — на Правобережжі. Спочатку школярі говорять, що, можливо, на Півдні України були більші за площею поміщицькі госпо-

дарства, ніж на Правобережжі. Тому і темпи розорення поміщиків були різні. З метою спрямування ходу учнівських думок у належному напрямку вчитель звертається до учнів із проханням пригадати, коли і за яких умов виникало поміщицьке землеволодіння на Правобережжі і на Півдні України. Школярі пригадують, що на Правобережній Україні крупне феодальне (поміщицьке) землеволодіння виникло ще в польсько-литовську добу. На Півдні України таке землеволодіння склалося в самому кінці XVIII — на початку XIX ст. після того, як ці землі увійшли до складу Російської імперії в результаті двох російсько-турецьких воєн кінця XVIII ст. Звідси випливає, що темпи занепаду поміщицького землеволодіння в Україні повинні бути вищими в тих районах, де таке землеволодіння було більш розповсюджене. Але на практиці спостерігалася зовсім інша картина. Тобто, слід спільними зусиллями шукати іншу причину.

Спочатку школярі засмучуються, на уроці встановлюється тиша. Методична майстерність вчителя полягає в тому, щоб цю паузу якомога ефективніше використати, але при цьому ні в якому разі не затягувати. Справа в тому, що саме під час цієї паузи відбувається усвідомлення проблемної ситуації. Витримавши паузу, вчитель пропонує учням пригадати, як розв'язувалося земельне питання в різних регіонах України під час скасування кріпацтва, і, зокрема, якого розміру земельні наділи опинилися у власності селян після реформи 1861 р. Учні пригадують, що під час скасування кріпацтва значну частину орної землі у селян відрізали на користь поміщиків. Але таке становище було не в усіх частинах України. Так, на Правобережжі після 1863 р., тобто, після відомого польського повстання царський уряд не тільки не зменшив селянські наділи, а навіть збільшив їх порівняно з тими, якими користувалися селяни до реформи. Продовжуючи співбесіду, вчитель пропонує подумати над тим, які наслідки як для селян, так і для поміщиків мало зменшення селянських наділів у результаті відрізків, або їх збільшення в результаті прирізків. Учні пригадують, що в разі зменшення селянських земель поміщицьке землеволодіння відповідно збільшувалося. Селяни ж не могли прожити на своїх земельних ділянках і були змушені йти до поміщиків у залежність за додатковий наділ землі. При цьому вони зобов'язувалися обробляти поміщицькі землі своїми знаряддями праці. Такі відробітки мало чим відрізнялися від панщи-

ни і існували досить довгий час. Ця ситуація дозволяла поміщикам використовувати напівфеодальні методи ведення господарства.

Там же, де селяни отримували додаткові наділи землі, вони опинялися більш вільними від поміщиків. Феодальні землевласники вже не мали можливості експлуатувати селян старими феодальними методами. На перших порах такі поміщики майже зовсім позбавлялися робочих рук і деякий час були в дуже скрутному економічному становищі, бо їхні землі нікому було обробляти. Але потім потреба змусила їх шукати інші шляхи ведення господарства. Такі поміщики почали швидко перебудовуватися на капіталістичний лад, тобто, широко використовувати найману працю, передові на той час техніку і технологію, більш високопродуктивні сорти рослин та породи тварин.

Оскільки відрізки селянських земель були найбільшими у південній частині України, то саме там поміщики найширше використовували напівфеодальні методи експлуатації селянства. На перших порах поміщики Півдня України опинилися в більш вигідному становищі порівняно з поміщиками інших регіонів України. Але у подальшому ситуація змінилася, і саме ці поміщики дуже швидко банкрутували і були змушені продавати свої землі. Поміщики ж Правобережної України, перебудувавшись на капіталістичний лад, перетворилися у великих сільськогосподарських підприємців нового типу. Вони досить легко витримували конкуренцію з іншими товаровиробниками і менш за всіх інших продавали орну землю. Завершуючи розв'язання цієї задачі, вчитель пропонує учням подумати над тим, хто ж скуповував поміщицькі землі. Учні відповідають, що поміщицькі землі купували грошовиті селяни, бо власної землі їм не вистачало. Після цього вчитель пропонує учням звернутися до завдання 3.

Спочатку це завдання викликає у дев'ятикласників певні труднощі. Пояснюється це тим, що в умові завдання згадуються селянські господарства трьох типів: заможні господарства, середняцькі та бідняцькі. Спираючись на цифри, наведені у статистичній таблиці, учні мають встановити, які з них характерні для кожного типу господарства. Саме це й викликає труднощі, оскільки раніше учні не зустрічалися з таким методом роботи зі статистичними даними, як їх групування. Тому вчителю слід цілеспрямовано вчити школярів цьому методу обробки статистичних даних. Досягти цього можливо, по-

будувавши цілу низку запитань. Так, спочатку вчитель пропонує учням визначити, використовуючи наведені в умові завдання цифрові дані, які господарства є приблизно однаковими за витратами, а які — відрізняються один від одного. Проаналізувавши цифри, учні кажуть, що найбільш відрізняються між собою господарства «а» і «г». Перші витрачали більше за всього грошей на їжу і лише 13,87% отриманих грошей використовували на потреби господарства. Другі ж на власне споживання (їжу) витрачали 28,10%, а на потреби господарства — 61,29%. Що ж стосується господарств «б» та «в», то їх витрати були приблизно однаковими. Ці господарства половину доходу витрачали на їжу та приблизно третину — на потреби господарства. Після цього вчитель потребує з'ясувати учням, які селянські господарства (дрібні, середні чи заможні) мали можливість витратити значні капітали на розвиток виробництва. Практика свідчить, що школярі висловлюють найрізноманітніші думки, але не можуть їх в достатній мірі обгрунтувати. Для того, щоб подолати цей недолік, доводиться спиратися на повсякденний життєвий досвід учнів за допомогою такого запитання: «Чому ті люди, які мають невеличку присадибну ділянку чи город, майже ніколи не продають отриману продукцію»? Школярі відповідають, що в цьому випадку вся вирощена продукція використовується для власного споживання. Далі співбесіда ру-

хається приблизно у такому ж напрямку. Якщо ділянка землі достатньо велика, то є можливість продавати ту чи іншу частку врожаю. Але для обробки значної земельної площі потрібні і досить складні знаряддя праці, і додаткові робочі руки. Такі знаряддя праці коштують доволі дорого. Звідси випливає висновок, що чим більша площа орної землі в тому чи іншому господарстві, тим більшими будуть і господарчі витрати. Для того, щоб купувати все необхідне для господарства, заможні господарі повинні якомога більше виробляти товарної продукції і, зокрема, хліба. Звертаємо увагу на те, що саме в цьому місці уроку доцільно ввести в активний словниковий запас учнів таке поняття, як «товарний хліб», тобто, хліб, призначений для продажу. Розв'язуючи запропоноване завдання, учні поступово підходять до висновку, що постачальниками товарного хліба можуть бути лише великі сільськогосподарські підприємства. Такими підприємствами на той час в Україні були або заможні селянські господарства, або господарства поміщиків. Саме вони і постачали товарний хліб в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. При цьому поміщицькі господарства все більше і більше програвали у конкурентній боротьбі власникам великих селянських господарств. Останні поступово зміцнювали свої позиції на хлібному ринку України.

(Далі буде.)

Олег ОХРЕДЬКО,
директор школи, вчитель історії сш № 39 м. Кривого Рогу

ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ХРОНОЛОГІЇ НА УРОКАХ ІСТОРИЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ЗА ДОПОМОГОЮ ДИДАКТИЧНИХ ІГОР

Люди постійно намагались постигнути царство часу. Кожен вирішував цю проблему своїм шляхом — стародавні єгиптяни вели відрахунок по роках правління своїх фараонів. У стародавніх греків відлік часу розпочинався з перших Олімпійських ігор (776 рік до нашої ери). Стародавні римляни рахували час від заснування міста Рима (753 р. до н. е.). Християнські держави, а згодом і весь світ — від народження Христа. З часом виникла наука — історична хронологія. Вона вивчає та співставляє історичні дати, події, до-

кументи, які відображені кризь час.

Відомо, що будь-які явища природи і суспільства розвиваються як в просторі, так і в часі. Знайомство з ними розпочинається з самого народження людини. Як тільки вона усвідомлює себе, зразу ж виникають дати. Кожна подія має свою прив'язку до часу. З початком навчання в школі хронологія все щільніше обступає дитину, отримує певне і доволі суттєве значення. Особливо це стосується вивчення шкільного курсу історії. Розвиток уяви про історичний час та усвоєння

